

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Voetius en de geneeskunde / M.J. van Lieburg.
Auteur(s)	Lieburg, M.J. van
In	<i>De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989</i> / red.: J. van Oort ... [et al.]. (Kampen, Kok, 1989), p. 168-180.
Copyright	2007 / M.J. van Lieburg Kok Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.30; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000585

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Prof. dr. M.J. van Lieburg

Voetius en de geneeskunde

Een studie naar de opvattingen van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie betreffende de medische wetenschap en de gezondheidszorg kan uiteraard niet zonder een nadere beschouwing van het leven en werk van Gijsbertus Voetius. In hem wist de beweging van de Nadere Reformatie zich vertegenwoordigd in de wereld van de universitaire wetenschappen en door zijn geschriften wist zij het ideaal van de levensheiliging op alle terreinen van het maatschappelijke leven krachtig verdedigd. Bovendien sluit het thema ‘Voetius en de geneeskunde’ direkt aan bij het onderzoek dat eerder is verricht naar de plaats van de geneeskunde in het werk van enkele Zeeuwse piëtisten, met name van Willem Teellinck (1580-1629) en Godefridus C. Udemans (1581-1649).¹ Op voorhand is echter al duidelijk, dat het resultaat van een onderzoek naar de geneeskunde bij Voetius in velerlei opzichten zal verschillen van dat bij Teellinck en Udemans, al was het alleen al omdat de meeste werken van Voetius tot de academische geschriften behoren en derhalve ook meer op de *scientia theologiae* dan op de *praxis pietatis* zijn gericht.

Voetius' pathobiografie

Alvorens tot de medische inhoud van Voetius' geschriften te komen is het niet ondienstig om een blik te slaan op Voetius' pathobiografie. Welke ervaringen heeft Voetius zowel persoonlijk als in zijn gezins- en familielevens met de geneeskunde en met haar vertegenwoordigers gehad, en hebben die ervaringen bijgedragen tot zijn oordeelsvorming over de medische wetenschap en de gezondheidszorg? Overziet men zijn eigen levensloop dan kunnen tenminste een drietal hoofdmomenten worden aangewezen. Zoals zijn lijkredenaar Essenius ons meldt, was Voetius rond 1610, tijdens de laatste jaren van zijn verblijf in het Statencollege te Leiden, lijdende aan ‘eene pijnlijke aandoening der milt, aan welke hij naderhand slechts door een nauwgezette leefregel, gevoegd bij het gebruik van passende geneesmiddelen, ten deele het hoofd vermocht te bieden’.² Combineert men dit bericht met de latere

1. Zie M.J. van Lieburg, ‘Zeeuwse piëtisten en de geneeskunde in de eerste helft van de 17e eeuw. Een verkenning van het werk van W. Teellinck en G.C. Udemans’, in: *Worstelende Wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw*, Middelburg 1987, 63-86.
2. Geciteerd naar A.C. Duker, *Gijsbertus Voetius*, Leiden 1897, I, 107. Zie A. Essenius, *Gijsbertus Voetius: sive Oratio funebris*, Utrecht 1677, 36.

mededeling van Maresius, dat de ‘humor melancholicus et Saturninus’ bij Voetius overheersend was³, dan moet waarschijnlijk niet zozeer aan een feitelijk ziektebeeld, alswel aan de zogeheten ‘ziekte der geleerden’ of hypochondrische melancholie worden gedacht, een ziektebeeld dat naar men dacht, geleerden zoals Voetius eigen moest zijn, en dat diens status van geleerdheid alleen maar kon verhogen.⁴

Het tweede ziektebeeld dat Essenius ons meldt is moeilijk te duiden. Het betreft de zomer van 1616, toen Voetius twee volle dagen te bed lag zonder teken van gebruik van hoofd en zinnen (*sensu ac ratio*), zodat het leek alsof hij elk moment zou sterven.⁵ Afgezien van de *morbus debilis*⁶ die het herhaaldelijke en logische gevolg was van een overbelasting in het werk, horen we nadien niet meer van ziekten of aandoeningen, tot november 1673, toen de 84-jarige op de preekstoel door de koude werd bevangen en in zwijm viel.⁷ Begin oktober 1676 volgde een ‘hevige pijn in de zijde, die tot vijf dagen aanhield’ (longembolie na boezemfibrilleren/pleuropneumonie?), gepaard gaande met koorts, hetgeen de hoogbejaarde Voetius aan bed kluisterde.⁸ Een beroerte (hersenembolie) eind oktober daaropvolgend kondigde Voetius’ einde aan: twee dagen later, op 1 november 1676, volgde zijn overlijden.

In de naaste kring van zijn familie werd Voetius vaker en in ernstiger mate met ziekte geconfronteerd. In de winter van 1621 werd zijn vrouw Deliana van Diest ‘door eene schier doodelijke krankheid aangetast’ en moest daarna lange tijd rust nemen. Het vroege overlijden van vier van zijn negen kinderen, waarvan één aan de pest, zal Voetius met de ontoereikende geneeskunde van zijn tijd hebben geconfronteerd. Daarbij komt het raadselachtige gebeuren rond 1645, toen de oudste twee dochters (Maria, geb. 1614 en Elisabeth, geb. 1617) ‘door God werden bezocht’. In zijn lijkpredikatie zinspeelde Gentman op dit gebeuren, door van Elisabeth (Maria was al in 1661 overleden) te getuigen dat zij voor Voetius oorzaak van droefheid was, ‘maer sag nochtans in haer met vertroostinge, de werckinge des H. Geests tot haer zaligheid; ’t is al van God en goddelijke saken daer sy van spreekt’. Duker dacht daarbij aan ‘overspanning der zenuwen, of zelfs aan gestoorde geestvermogens’, maar het feit dat de aandoening zich bij beide dochters gelijktijdig openbaarde, doet toch eerder aan een externe oorzaak denken. Tenslotte was Voetius eind juli 1660 getuige van de smartelijke dood van zijn zoon Daniël, die vermoedelijk aan maagkanker overleed.⁹

3. S. Maresius, *Auctarium primum Bibliothecae d. Gisberti Voetii*, Groningen 1652, 24.

4. Vgl. M.J. van Lieburg, *De ziekte der geleerden. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de melancholie en hypochondrie*, Oss: Organon, 1989.

5. Essenius, *Oratio funebris*, 36, en C. Gentman, *Allon Bachuth, of Lijckpredicatie, over de dood van den hoog-beroemden heere Gisbertus Voetius*, Utrecht 1677, 22. Vgl. Duker, *Voetius*, I, 165, noot 2.

6. De benaming is van Essenius, *Oratio funebris*, 36.

7. Vgl. Duker, *Voetius*, III, 340-347.

8. Met dank aan dr. J. Schouten, geriater te 's-Gravenhage, voor zijn deskundig advies.

9. Vgl. K. Dieckhöfer, *Der niederländische Arzt Daniel Voet. Ein Neoaristoteliker des 17. Jahrhunderts*, Münster 1970, 38.

M.J. VAN LIEBURG

Uit de verdere familiekring moet de dood van Voetius' broer Diedericus, die acht jaar lang leed aan ernstige waterzucht (ascites), nadrukkelijk worden genoemd. Toen hij in september 1639 overleed, volgde in het Dordtse theatrum anatomicum een obductie onder leiding van Johan van Beverwijck (1594-1647) en mogelijk ook in aanwezigheid van Voetius zelf, waarbij de obductiebevindingen het bewijs leverden dat de nieren een rol spelen bij de toentertijd intensief bediscussieerde bloedvorming.¹⁰

Voetius' kennis van de geneeskunde

De obductie van zijn broer zou niet de eerste sectie zijn geweest die Voetius heeft bijgewoond. Behalve colleges in de Aristotelische fysica, gedoceerd door de medicus Reinerus Bontius (1576-1623), en de wiskunde-colleges van Rudolph Snellius (1546-1613), had Voetius immers samen met andere theologische studenten herhaaldelijk de anatomische demonstraties bezocht van de Leidse hoogleraar Pieter Pauw (1564-1617).¹¹ Later, bij de discussie over de doorsteking van Christus' zijde aan het kruis, herinnerde Voetius aan een van deze demonstraties, waarbij Pauw had laten zien dat Christus zowel rechts als links doorstoken moest zijn, wilde er sprake kunnen zijn van bloed en water dat uit zijn zij stroomde.¹² Van Essenius weten we dat Voetius samen met zijn vriend Thomas Jansz. Carbasius (1587-1624), later geneesheer te Hoorn¹³, ook zelf de anatomie heeft bedreven door het seceren van honden.¹⁴ In zijn vademecum voor de theologische studie bevestigde Voetius later het nut van een dergelijke studie van de anatomie en van de geneeskunde, maar wilde die kennismaking wel beperken tot alleen datgene wat voor de theoloog nuttig mocht worden geacht.¹⁵ Zelf heeft Voetius voor zijn kennismaking met de theoretische geneeskunde het accent gelegd op de bestudering van de *Universa medicina* (Parijs 1567) van Jean Fernel (1497-1558), waardoor hij vertrouwd raakte met de galenisch-aristotelische fysiologie; op de bestudering van de *Opera omnia* (1609) van Johannes Heurnius (1543-1601), waarin de hippocratische geneeskunde in beeld was gebracht, en op Roderigo de Fonseca's (?-1622) *Tractatus de febrium acutarum et pestilentium remediis* (1621).¹⁶

Een blik op de catalogus van zijn rijke bibliotheek, en meer nog een systematische citaatanalyse van de medisch relevante passages in zijn werken, leert ons dat Voetius

10. Zie de brief van J. van Beverwijck aan Marin Mersenne, dd. 26 juli 1639, in: J. van Beverwijck, *Alle de werken, zo in de medicynen als chirurgie*, Amsterdam 1672, Aehangsel, 236-237. Zie ook N. Zas, *Den Dauw der Dieren ende de Welle des Waters*, Rotterdam 1660, 49.

11. Duker, *Voetius*, I, 56.

12. Zie Voetius, *Disp. sel.*, II, 216.

13. Zie J.F. Wendte, *Het Westfriese geslacht Carbasius*, Amsterdam 1986 (typescript).

14. Duker, *Voetius*, I, 56-57, noot 6, en Essenius, *Oratio funebris*, 10.

15. Voetius, *Bibl. stud. theol.* (1641), 388-391.

16. Voetius, *Thersites*, 284.

deze kennisneming van hetgeen de medische wetenschap en de geneeskunde te bieden hadden, onverdroten heeft voortgezet. De in medisch-historisch opzicht meest opvallende titels van zijn boekerij zijn *De miraculis occultis naturae* (1559) van Levinus Lemnius (1505-1568), de *Physiognomia humana* (1617) van Clemens Timpler (1563-1624), de anatomische atlas *De humani corporis fabrica* (2e editie, 1642) van Andreas Vesalius (1514-1564), de *Physiologia* van de Harderwijkse filosoof Gisbert Isendoorn (1601-1657), het *Herbarium* van Pietro Matthioli (1500-1577), de verhandeling over de generatieleer en de *partus octomestri* (1601) van Federicus Bonaventura (1555-1602), een teratologische verhandeling (*De monstris*, 1631) van Fortunis Licetus (1577-1657), en de medische geschriften (o.a. *De anima humana*) van Anton Deusing (1612-1666), eerst hoogleraar te Harderwijk en later te Groningen.¹⁷

Relatie met medici

Belangrijker voor zijn relatie tot de geneeskunde dan deze medische kennis, opgedaan in zijn studentenjaren en vergaard in zijn rijke bibliotheek, waren Voetius' persoonlijke contacten, al dan niet van amicale aard, die hij met verschillende geneeskundigen onderhield. Uit deze medische kring rond Voetius heeft Henricus Regius (1598-1679) in de medische historiografie en in de biografie van Voetius tot nu toe de meeste aandacht gekregen.¹⁸ Voor de geschiedenis van het cartesianisme in Nederland valt deze accentuering wel te billijken, al moet daarbij direct worden opgemerkt dat het Voetius-Regius-debat wel door theologen en filosofen is bestudeerd¹⁹, maar tot op heden nog nauwelijks een medisch-historische evaluatie heeft ondergaan. Op grond van de lectuur van vooral de medische onderdelen van Voetius' werk, waag ik het om over dit thema een enkele voorzichtige opmerking te maken.

In de literatuur is terecht vastgesteld dat Voetius zich vooral keerde tegen een cartesianisme zoals Regius dat verdedigde, en dat later door onder andere Regius' leerling Johannes de Raei (1622-1702) is uitgedragen.²⁰ Hun doel was de door de middeleeuwse scholastiek verduisterde Aristoteles weer te zuiveren en diens ge-

17. Zie de rubriek 'Libri Miscellanei', in: *Pars prior Bibliothecae Variorum et Insignium Librorum Theologicorum et Miscellaneorum... D. Gisberti Voetii*, Utrecht: Guilielmum Clerck, 1677 (exempl. Gem. Arch. Utrecht).

18. Zie Duker, *Voetius*, II, 136 e.v., en ook Dukers dissertatie, *School-gezag en Eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, Leiden 1861; M.J.A. de Vrijer, *Henricus Regius. Een 'cartesiaansch' hoogleraar aan de Utrechtsche Hoogeschool*, 's-Gravenhage 1917, en K.E. Rothsuh, 'Regius und Descartes. Neue Einblicke in die frühe Physiologie (1640-1641) des Regius', *Archives internationales d'Histoire des Sciences* 21 (1968) 39-66.

19. Zie behalve de voorgaande noot, K. van Berkel, 'Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het Cartesianisme aan de Utrechtse universiteit', *Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, Natuurwetenschappen, etc.* 7 (1984) 4-18, en de uitvoerige annotaties bij Th. Verbeek, *René Descartes et Martin Schoock. La Querelle d'Utrecht*, Parijs 1988.

20. Vgl. C. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (ed. Th. Verbeek), Utrecht 1989, 125 e.v.

M.J. VAN LIEBURG

bleken tekorten vanuit de methode van Descartes aan te vullen. Raeli's *Clavis philosophiae naturalis* (1654) heeft dan ook als neventitel: *Introductio ad naturae contemplationem aristotelico-cartesiana*. Terwijl Voetius overwegende bezwaren had tegen een correctie met behulp van de cartesiaanse beginselen, blijkt hij althans in zijn medische verhandelingen ruim baan te geven aan de correctie of aanvulling vanuit de chemische filosofie van Paracelsus (1493-1541).²¹ Wat bij het onderzoek naar de geneeskunde in het werk van Teellinck en Constantijn Huygens (1596-1687) als vermoeden werd genoteerd²², wordt bevestigd door de lectuur van Voetius, namelijk de belangrijke invloed die er in Nederland is uitgegaan van de geschriften van de Wittenbergse hoogleraar Daniel Sennert (1572-1637), in het bijzonder van diens werk *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu* (1619).²³ Kennelijk bood deze gematigde variant van de religieuze geneeskunde de vertegenwoordigers van het calvinisme meer perspectief dan hetgeen door de iatro-mechanische richting werd geboden.

Over deze correctie van het al te zeer door Regius gekleurde beeld van Voetius' reactie op de vernieuwingen in het wetenschappelijk denken van zijn tijd, zal ik hier niet verder uitweiden²⁴, maar de geboden ruimte benutten om aandacht te schenken aan een medicus die tot nog toe te veel aan de rand van de medische kring rond Voetius heeft gefigureerd. Bedoeld wordt Willem van der Straaten (1593-1681), die ook in de medische geschiedenis is ondergewaardeerd, hetgeen vooral te wijten is aan de sarcastische en denigrerende lijkdichten die Huygens aan deze lijfarts van de Oranjes heeft gewijd.²⁵ In de Utrechtse universiteitsgeschiedenis wordt zijn rol geheel overschaduwed door die van Regius. Bij de opening van de Utrechtse universiteit kreeg Van der Straaten, die reeds jarenlang als lector anatomicus van het Utrechtse chirurgijnsgilde fungeerde, de opdracht om het praktisch geneeskundig onderwijs te verzorgen. Dat deze introductie van het klinisch onderwijs uiteindelijk is mislukt door het ontbreken van een adequate infrastructuur van de intra- en extra-murale gezondheidszorg²⁶, doet niets af van het feit dat de Utrechtse medische faculteit met de keuze voor Van der Straaten en met dit initiatief van praktisch onderwijs voor medische studenten zich plaatste in de lijn van het calvinistische

21. Zie W. Pagel, *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basel-New York 1958, en de bundel van W. Pagel, *Religion and Neoplatonism in Renaissance Medicine* (ed. M. Winder), Londen 1985.

22. Zie M.J. van Lieburg, 'De medische anthropologie van Willem Teellinck. Een hoofdstuk uit de verhouding van de Nadere Reformatie tot de geneeskunde', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 14 (1990) in druk.

23. Zie over Sennert: Pagel, *Paracelsus*, 333-343; L. Thorndike, *A history of magic and experimental science*, New York-Londen 1958, vol. VII, hoofdst. 7; en P.H. Niebyl, 'Sennert, Van Helmont and medical ontology', *Bulletin for the History of Medicine* 45 (1971) 115-137.

24. Zie de bijdragen van Th. Verbeek en A. Vos in deze bundel.

25. Vgl. E.D. Baumann, *Een lijfarts der Oranjes in de XVIIde eeuw*, Utrecht z.j.

26. Zie M.J. van Lieburg, 'Municipal hospitals and non-academic medical teaching in the Netherlands during the 19th century', *Clio Medica* 21 (1987) 125-138.

ideaal van hoger onderwijs, zoals dat door Jean Sturm (1507-1589) uit Straatsburg was geformuleerd en inmiddels aan de universiteit van Genève en aan de hogescholen van Herborn en Steinfurt was gerealiseerd.²⁷

Voor Voetius fungeerde Van der Straaten als de belangrijkste brug naar de geneeskunde en medische wetenschap. Zo blijkt Voetius' betoog tegen het tabakroken gebaseerd op de desbetreffende passages in Van der Straatens boek *De erroribus popularibus et de fallacibus urinarum judiciis* (1640).²⁸ Dezelfde bron staat op de achtergrond van Voetius' *Exercitatio de prognosticis cometarum*, dat trouwens was opgedragen aan Van der Straaten en aan diens collega Arnoldus Sengerudus (1610-1668). In de Utrechtse kerkeraad had Voetius regelmatig te maken met Anthonie van Muyden, een leerling van Van der Straaten die bij hem verschillende malen over de koortsen had gedisputeerd.

Met de overige leden van de medische faculteit had Voetius weinig op. Van der Straatens opvolger, IJsbrand van Diemberbroeck (1609-1674), was remonstrant en had in zijn verhandeling over de pest (*De peste libri IV*, 1646) maatregelen verdedigd die bepaald niet strookten met die van Voetius.²⁹ Uit de medische kring buiten de Academia Voetiana moeten een drietal prominenten worden genoemd: de reeds genoemde Dordtse medicus Johan van Beverwijck, de broer van Anna Maria van Schuurman, Johan Godschalk (1605?-1664), en last but not least Lambert van Velt-huysen (1622-1685). Met Van Beverwijck voerde Voetius de bekende, al langer bestaande³⁰ discussie over de effectiviteit van de geneeskunde, verwoord in de vraag, 'of den tijdt van ons leven van alle eeuwigheydt is vast ghestelt en onse dagen bepaelt zijn, daer wij niet over en kunnen treden, ofwel [dat die levensduur] beweegt en veranderlijk is, en gelijk een kaers, die in de son, wint of regen staet, of een dief in heeft, haestigh uytgaet oft verbrant, en die daer van bewaert, oft op sijn tijt gesnoten wert, veel langer duert'.³¹ Voetius' antwoord van 1634 liet er geen misverstand over bestaan dat de termijn van ons leven, bezien vanuit Gods eeuwig raadsbesluit, onveranderlijk is, maar erkende dat die termijn 'mutabile aut vertibile' is wanneer zij

27. Zie A. Schindling, 'Die Schule Johann Sturms. Gymnasium und Akademie der freien Reichsstadt Strassburg', in: *400 Jahre Arnoldinum 1588-1988*, Greven 1988, 13-21 en de daar genoemde literatuur.

28. Vgl. Duker, *Voetius*, II, 253, noot 1; en III, 8, noot 2. Zie Voetius, *Disp. select.*, IV, 389-390. De latere editie verscheen onder gewijzigde titel: W. van der Straaten, *De fallacia urinarum iudicio cum aliis scriptis de urina*, Utrecht 1670.

29. Vgl. J. Banga, *De geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*, Leeuwarden 1868 (Reprint: Schiedam 1976) 418-435, en H.L. Houtzager, 'IJsbrand van Diemberbroeck 1609-1674', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 120 (1976) 340-346.

30. Zie o.a. L. Lemnius, *De termino vitae liber*, Leiden 1639, en R. Goclenius, *De vita proroganda, id est animi et corporis vigore conservando et salubriter producendo*, Frankfurt 1618.

31. J. van Beverwijck, *Epistolica quaestio de vitae termino, fatali, an mobili? Cum doctorum responsis*, Leiden: J. le Maire, 1636, 225-234, en Voetius, *Disp. sel.*, IV, Addendum (136 pp.). Vgl. Duker, *Voetius*, I, 388-392, en E.D. Baumann, *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst*, Dordrecht 1910, 62-68.

M.J. VAN LIEBURG

uit ons standpunt wordt gezien. In geval van ziekte moest men derhalve zeker een medicus (door hem voorgesteld als een *cooperarius* van God) consulteren en medicamenten gebruiken. Van enig fatalisme (door Voetius zelf 'Turkisme' genoemd)³² vindt men bij Voetius geen spoor; of medisch gezegd, een Calvinistische determinatieleer behoefde voor de uitoefening van de geneeskunde geen beletsel te vormen. In verband met de pest zou Voetius daar later nog aan toevoegen, dat de Gereformeerden de geneeskunde niets in de weg wilden leggen, alleen wilden zij 'niet de natuur boven de genade, de geneeskunde boven het christelijk geloof, het particuliere verlangen boven de glorie van God, de individuele goederen boven de publieke goederen' stellen.³³ Overigens weten we dat Van Beverwijck zich niet achter het oordeel van Voetius heeft geschaard, maar achter dat van zijn plaatsgenoot Abraham van der Myle, die uitging van een vaste levenstermijn die de mens was toegewezen, maar die hij door eigen verzuim of ingrijpen kon verkorten.³⁴

Minder omljnd waren de contacten met Johan Godschalck van Schuurman, de wat kleurloze medicus die zijn leven in de schaduw van zijn knappe zuster en onder het wakend oog van twee kwakkelende oude tantes heeft gesleten.³⁵ Voetius noemt hem enkele malen als een dankbare bron van informatie, maar vakinhoudelijk kan moeilijk van een hoofdrol worden gesproken. Geheel anders lagen de verhoudingen met Van Velthuysen, de leerling van Regius en pleitbezorger van alles wat voor Voetius een gruwel was.³⁶ Behalve de thema's die reeds uitvoerig in de literatuur zijn aangegeven, zoals zijn verdediging van het heliocentrische wereldbeeld, zou nader onderzoek gewenst zijn naar de betekenis van Van Velthuysens plaats in de ontwikkeling van de fysiologie van de voortplanting en de daarmee samenhangende opvattingen over de vrouw als biologisch wezen, waarover ook Voetius spreekt in de *Politica* ('Questiones circa Mulierum staturam et conditionem naturalem').³⁷ Recent heeft Von Matuschka gewezen op de belangrijke ontdekking van Van Velthuysen, dat de gonaden van de vrouw een agens produceren, waarin een *vis seminalis* zit dat elders in het lichaam werkt en zo de secundaire geslachtskenmerken en de menstruatie bewerkstelligt.³⁸

32. Vgl. Voetius, *Disp. sel.*, IV, 323.

33. Voetius, *Disp. sel.*, IV, 323.

34. Vgl. Duker, *Voetius*, I, bijlage CXLI.

35. Vgl. M.J. van Lieburg, 'Anna Maria van Schurman en de geneeskunde', *Spiegel Historiae* 10 (1975) 406-411.

36. Zie Duker, *Voetius*, III, 264-290 en W. Haerten, *Lambertus van Velthuysen (1622-1685) als Philosoph und besonders als Ethiker*, Keulen 1924.

37. Voetius, *Pol. eccl.*, Pars II, Lib. I, Tract. IV, Caput I, p. 179-198. Vgl. ook J. Beverwijck, *Van de uitnemetheit des vrouwelicken geslachts*, Dordrecht 1639, en Baumann, *Johan van Beverwijck*, 102-108.

38. M.M.E. von Matuschka, *Lambert van Velthuysens (1622-1685) Menstruationstheorie in ihrer wissenschaftshistorischen Bedeutung*, Amsterdam 1980.

Voetius en de geneeskunde: de iatro-daemonologie

Wanneer we ons tot de meer inhoudelijke kanten van Voetius' bemoeienis met de medische wetenschap en geneeskunde wenden, dan vallen (afgezien van de al genoemde discussies rond Descartes) een drietal themata in het oog:³⁹ (1) Voetius' rol in de iatro-daemonologie en iatro-magie, (2) Voetius' opvattingen over het bloed en de bloedbeweging, en (3) Voetius' visie op de pest en pestbestrijding, i.c. zijn bijdrage tot de loimologische literatuur.

Vooralsnog is het moeilijk om tot een eindoordeel te komen over Voetius' plaats in de ontwikkeling van de iatro-daemonologie en iatro-magie. De oppervlakkige achtergrondliteratuur over de desbetreffende publikaties van vooral Levinus Lemnius, Johannes Wier (1515-1588), Reginald Scot (1538?-1599) (overigens alle in bezit van Voetius!), of – anders gezegd – over hetgeen voorafging aan Balthasar Bekker (1634-1698), maken een plaatsbepaling niet gemakkelijk.⁴⁰ Voor zover Voetius in die literatuur aan de orde komt, speelt hij de rol van de orthodox-gereformeerde theoloog, die nog met middeleeuwse ideeën stroomt. Maar zodra slaat men de disputationes *De Magia*, *De Energumenis*, *De Signis*, *De Superstitione* en vooral *De Natura et Operationibus Daemonum* op, of men wordt gewaar hoe sterk Voetius zich juist heeft afgezet tegen allerlei daemonologie en bijgeloof dat kennelijk nog algemeen leefde.⁴¹ Het lijkt mij historisch juister en eerlijker Voetius op dit punt te vergelijken met zijn voorgangers en tijdgenoten, en niet met het gebeuren rond Bekker in de jaren negentig.

Voor Voetius wordt de macht van de duivel in ieder geval door de maat van de natuur ('modulum naturae') bepaald. De duivel kan niet tégen de richting van de natuur werken. Dat betekent onder meer dat de incubus en het duivelskind (*sater*) onmogelijkheden zijn.⁴² Eerlijk noteert Voetius een zekere twijfel (*ignorantia docta*) rondom allerlei verhalen die over het bovennatuurlijke de ronde deden. Ook bij geesteszieken werkt de duivel in op het natuurlijke, bijvoorbeeld door een *corruptio* van de fantasie bij de *insania lycanthropica* (weerwolf, vgl. Nebucadnezar).⁴³ Bekijkt men de goocheltrucs van kermiswerkers nauwkeuriger, dan blijken hun kunsten veelal op een zinsbegoocheling, op een 'praestigiatrix et diabolica illusio' te berusten, waarvan volgens Voetius het mechanisme te verklaren valt. Kennis van

39. Vgl. de opsomming van thema's in Voetius, *Bibl. stud. theol.* (1641), 390.

40. Vgl. J.J. Cobben, *Johannes Wier, zijn opvattingen over bezetenheid, hekserij en magie*, Assen: Van Gorcum, 1960, en W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1906. Meer algemeen: O. Diethelm, 'The medical teaching of demonology in the 17th and 18th centuries', *Journal of the History of the Behavioural Sciences* 6 (1970) 3-15.

41. Zie Voetius, *Disp. sel.*, I, 906-985 (De Natura et Operationibus Daemonum); 1018-1059 (De Energumenis); II, 902 e.v. (De Signis); III, 91-139 (De Superstitione); III, 539-632 (De Magia).

42. Voetius, *Disp. sel.*, I, 935-937.

43. Voetius, *Disp. sel.*, I, 938-941.

M.J. VAN LIEBURG

deze mechanismen en van de wonderlijke, veelal toxische werking van allerlei stoffen is behalve voor theologen en filosofen vooral van betekenis voor geneeskundigen, omdat zij immers moeten kunnen onderscheiden tussen natuurlijke ziekten, vergiftigingen en demonische aandoeningen.⁴⁴

Voetius' streven om ook op het terrein van de geestesziekten daemonologische invloeden te reduceren tot natuurlijke processen, had onder andere ook gevolgen voor de positie van dergelijke patiënten in het kerkelijke leven, zoals hij uitvoerig betoogde in de *Appendix quaestionum de surdis et amentibus*.⁴⁵ Een geesteszieke in zijn meer heldere ogenblikken had bij Voetius, mits de orde niet werd verstoord, toegang tot het avondmaal, een mogelijkheid die bijvoorbeeld Luther uitsloot omdat hij deze patiënten tot het bezit van de duivel rekende.⁴⁶ Zo ook wijst Voetius er ten aanzien van de monstra op dat God niet de bewerkende oorzaak door een positieve handeling is, maar de ontbrekende oorzaak, door het achterwege laten en niet verrichten van een handeling, want een monstrum is een fout of een tekortkoming van de natuur.⁴⁷

Voetius en de geneeskunde: de bloedsomloop

De tweede kwestie, die van het bloed en de bloedbeweging, heeft uiteraard van doen met de strijd rond Descartes en Regius, al moet daarbij, wellicht ten overvloede, direct worden genoteerd dat niet de ontdekking van de bloedsomloop, maar de werking van het hart het fysiologische strijdpunt daarvan uitmaakte.⁴⁸ Mogen we Huygens geloven, dan zou echter Van der Straaten als volstreekte uitzondering zich nimmer aan de theorie van Harvey hebben willen uitleveren, en is hij blijven vasthouden aan de Galenische bloedbeweging.

Voor de opvattingen van Voetius ter zake kunnen we te rade gaan bij enkele van zijn disputaties en, meer indirect, bij hetgeen door zijn zoon Daniël, die filosoof en medicus was, in diens posthuum verschenen compendium van de fysiologie naar voren wordt gebracht. De bloedsomloop wordt in dit werk anno 1660 volledig geaccepteerd, maar bij de hartbeweging wordt nog altijd gesproken van een uitdrijvende fase tijdens de diastole (hartverwijding), terwijl er tevens sprake zou zijn van gistingsprocessen in de rechter en linker hartkamer.⁴⁹

Het probleem werd voor Voetius zelf relevant in zijn *Dissertatio de Agonia et*

44. Voetius, *Disp. sel.*, I, 1051-1059.

45. Voetius, *Disp. sel.*, II, 424-432, i.h.b. 427.

46. Vgl. Voetius, *Disp. sel.*, I, 1026 en II, 438.

47. Voetius, *Disp. sel.*, V, 151.

48. Vgl. W. Pagel, *New light on William Harvey*, Basel-München 1976 en de daar genoemde literatuur. Vgl. voor Nederland: M.J. van Lieburg, 'The early reception of Harvey's theory on bloodcirculation in the Netherlands', in: *Actes XXVIIIème Congrès International d'Histoire de la médecine* (Asnières 1983) 2, 102-105.

49. Vgl. Diekhöfer, *Der niederländische Arzt Daniel Voet*, 102-107.

Desertione Christi (1636), die later nog werd aangevuld met een 'Appendix de Sudore sanguineo'.⁵⁰ Instemmend citeerde Voetius daarin een uitvoerige brief ter zake van de gebroeders Arnoldus (1606-1653) en Gerard Boot (1604-1650), twee Nederlandse medici die zich in Londen, resp. Dublin hadden gevestigd en zich daar bezighielden met de geneeskunde en de theologie. Net als Voetius beschouwden zij het bloedig zweten niet als een wonder, maar als een natuurlijk proces.⁵¹ Het hele lichaam bevat immers bloed, binnen de vaten én daarbuiten. Door de poriën van de opperhuid kan het extra-vasale bloed niet heen, wel de sereuze component, het zweet ('sudor nihil nisi serum est'). Door de heftige beroering van de spiritus, bijvoorbeeld bij schaamte (blozen), kunnen de vaten en de poriën verwijden, maar bloed komt zelden naar buiten. In het geval van Christus' *agonia* is het proces moeilijker te verklaren, want normalerwijze wordt het bloed in doodsangst naar binnen getrokken, naar het hart toe. Boot en Voetius kiezen voor een chemische verklaring: de plotselinge en zeer dichte opeenhoping van geesten rond het hart en hun onderlinge botsing veroorzaakt een soort gisting en borreling (*fermentatio* en *ebullitio*: typische begrippen uit de Paracelsische, of beter, Helmontiaanse geneeskunde), en banen zich zo, het bloed met zich meeslepend, een weg naar buiten.

Bij herhaling werd Voetius met deze thematiek geconfronteerd, toen hij in mei 1637 Petrus Pannellius uit Middelburg over zijn verhandeling *De Perfosso latere Christi* liet disputeren.⁵² Opnieuw meent hij niet zelf met een mening te moeten komen, omdat die, net als bij vele van zijn collega's toch alleen maar kan berusten op wat gesnuffel in boeken, maar consulteert Voetius een deskundige in de persoon van Van der Straaten. Ook nu weer is zijn uitgangspunt, dat het om een natuurlijk gebeuren, niet om een wonder gaat. Van een wonder zou alleen dan sprake zijn, wanneer de volgorde waarin het water en bloed uit het lichaam stroomden, anders was geweest dan verwacht. Door welke absurde redeneringen, zo vraagt Voetius, hebben de exegeten zich laten leiden, tegen alle gezond verstand, ervaring en rede in? Het bloed kwam gewoon uit het hart, dat immers vol was van arterieel bloed, uit de vena azygos, uit de venae intercostales of uit een tak van de vena cava inferior. Ik noteer deze termini technici vooral om te illustreren hoe gedetailleerd Voetius deze kwesties presenteert. Velen dachten overigens dat er geen bloed uit een dood lichaam kon vloeien, omdat in het lijk het bloed was gestold. Het water, dat volgens Voetius op urine moet hebben geleken, kwam naar zijn mening en die van zijn medisch adviseur uit het hartzakje (pericardium), en was dus geen serum van het gestolde bloed zoals Calvijn wilde. De vraag wélke zijde was doorboord vond Voetius van geen belang; de voorkeur voor de linker was naar zijn mening ten onrechte, omdat het hart niet links maar mediaal gelegen is, zoals hij wist van anatomisch onderzoek en uit de lectuur van Thomas Bartholinus' (1616-1680)

50. Voetius, *Disp. sel.*, II, Appendix, 172-195.

51. Voetius, *Disp. sel.*, II, 178-181.

52. Voetius, *Disp. sel.*, II, 195-227.

M.J. VAN LIEBURG

verhandeling over de ziekten in de bijbel.⁵³

In beide excursen over het bloed en de bloedbeweging blijken dus alle actuele kwesties over de hartbeweging zorgvuldig achterwege te zijn gelaten, en ook de bloedsomloop wordt niet genoemd. Toch kan men zich moeilijk voorstellen dat Voetius in de jaren 1636-1640, voorafgaand dus aan het meergenoemde conflict met Regius, de bloedsomlooptheorie niet heeft gekend, omdat deze theorie verweven was met de problematiek waarom zijn broer in 1638 was geobduceerd.

Voetius en de geneeskunde: de pest

Tenslotte loopt door het leven van Voetius de rode draad van zijn bemoeienissen met de pest. Pestepidemieën kende hij in alle heftigheid en omvang al vanaf zijn jeugd; in het Statencollege was hij ermee geconfronteerd (in die situatie neemt hij preventieve maatregelen door wierook te kopen om zijn kamer te kunnen ‘suffumigeeren’!)⁵⁴ en in Heusden was zijn ambtelijk en gezinsleven in de jaren 1624-1625 erdoor beheerst geweest.⁵⁵ Nauwelijks aangekomen in Utrecht, kreeg Voetius opnieuw met een pestepidemie te maken.⁵⁶

In die situatie, de dato juli 1637, liet Voetius zijn *Disputatio de Peste seu Pestis antidoto spirituali* door Jacob Migrodius verdedigen. Het betoog kan gemakkelijk kort worden samengevat: de causa prima van de pest is God; bij de causae secundae moet men onderscheiden tussen de bovennatuurlijke (goede en kwade engelen) en de natuurlijke oorzaken. Naar de natuurlijke oorzaken heeft men echter tevergeefs gezocht, hetgeen – aldus Voetius – niet betekent dat zij er niet zijn. Aan het einde van zijn tractaat noemt hij in dat verband nog het verhaal van Daniël Sennert, dat ergens de pest zou zijn uitgebroken door het contact met touwen die twintig jaar tevoren gebruikt waren bij het begraven van pestzieken.⁵⁷ Maar men mag natuurlijk ook niet doorslaan, en alle wonderen weg redeneren. ‘Waarom herleiden we het niet liever tot God of een engel, in plaats van er met dat soort gezochte, vaak dwaze redeneringen voor te zorgen dat alles aan de natuur of zichtbare oorzaken wordt toegeschreven en dat wij op die manier leren om ons over niets goddelijks, niets ongewoons... te verbazen.’⁵⁸

Zelf noemt Voetius allerlei mogelijke natuurlijke oorzaken, met name de giften, en onder verwijzing naar Athanasius Kirchers (1601-1680) boek *In mundo subterraneo*, het magnetisme. Met de besmettelijkheid weet Voetius geen raad. Het gaat,

53. Th. Bartholinus, *De latere Christi aperto dissertatio*, Leiden: J. le Maire, 1646. Vgl. Voetius, *Disp. sel.*, II, 218.

54. Duker, *Voetius*, I, 48, noot 3.

55. Duker, *Voetius*, I, 362-364.

56. Zie over de Utrechtse epidemieën: A.J. van der Weyde, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht’, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 7 (1927) 384-404.

57. Voetius, *Disp. sel.*, IV, 321.

58. *Ibid.*, noot 57.

meent hij, gewoonlijk via de lucht en komt dan niet rechtstreeks van God; het is een astrale besmetting, overgedragen door 'austrialia atoma', de dragers van de besmetting. Maar waarom de pest het kleinvee niet aantast, waarom in Exodus 9 alleen de Egyptenaren en niet de Israëlieten, waarom vrouwen meer dan mannen en jongeren meer dan ouderen de pest krijgen, etc. is ook voor Voetius een raadsel. Geneesmiddelen zijn helaas nog niet gevonden, hetgeen, zo voegt Voetius daar schielijk aan toe, niet gezegd wordt om de mensen van geneesmiddelen af te houden, maar om hen te leren 'de tuchtigende hand van God te bewonderen en te eerbiedigen'. Dat is immers het doel van God: de straf van de goddelozen, de kastijding van degenen die nog bekeerd kunnen worden, en de beproeving van de reeds bekeerden.

Er zijn echter wel belangrijke geestelijke tegengiffen (*antidota*): individuele middelen, zoals de hartversterkende genade Gods, de beschouwing van Gods voorzienigheid en de persoonlijke inkeer, dan wel collectieve middelen, zoals het houden van vasten- en bededagen, en de (geestelijke) vertroosting van pestlijders. Pest zelf is een *antidotum* tegen het gif van de zonde, bereid door de oppergeneesheer der zielen.

Nadrukkelijk keert Voetius zich tegen het vluchten voor de pest.⁵⁹ Doctoren die dat aanbevelen gaan buiten hun competentie, want die kwestie behoort niet tot de medische maar tot de ethische kwesties! Hun eigen terrein omvat het verband tussen en de opeenvolging van de natuurlijke oorzaken en gevolgen, terwijl de theoloog de handelingen van het individu moet toetsen aan de wet van God. Vluchten acht Voetius een blijk van ongeloof en wantrouwen tegenover Gods beloften. Men moet op zijn post blijven om hulp aan pestzieken te kunnen verschaffen. A fortiori geldt dit alles voor de predikanten, zoals Voetius later uitvoerig uiteenzette in de *Politica*.⁶⁰ Dwang tot blijven wijst Voetius echter af, de betrokken personen moeten worden overtuigd.

Bovendien verzet Voetius zich heftig tegen strenge isolatie- en quarantainemaatregelen, die hij onbarmhartig en daarom onchristelijk noemt. Mocht de overheid daartoe dwingen, dan moet zij door de kerk worden onderwezen. Blijft dit onderricht zonder effect, dan rest geen andere mogelijkheid dan de burgerlijke ongehoorzaamheid, door de zieken toch heimelijk te bezoeken en te verzorgen, en zo dit niet heimelijk kan, een ambtsverbod te riskeren. Opname in een pesthuis mag niet worden verplicht, godsdienstoefeningen mogen niet worden afgelast, goederen van pestlijders mogen niet worden verbrand, vreemdelingen en reizigers mogen niet worden geweerd.

Voetius' pesttractaat wint aan betekenis wanneer we het lezen in de context van zijn tijd. Het verscheen kort nadat de Utrechtse vroedschap de stadsdoctoren hadden gevraagd om een soort handleiding voor de bevolking op te stellen, met als resultaat

59. Vgl. ook these 8 uit de 'corollaria philosophica-theologicae' in Voetius, *Assert. theolog.*: 'Ratio et methodus illa fugiendi pestis contagium, quam ex consilio medicorum, in Italia, Gallia, atque alibi observant, cum vera in Deum fiducia et caritate in proximum per omnia haut satis convenit.'

60. Voetius, *Pol. eccl.*, Pars II, Liber II, Tract. III, Caput III, 405-436.

M.J. VAN LIEBURG

een pamflet dat opende met de oproep om de pest zo veel mogelijk te ontvluchten⁶¹; juist tegengesteld dus aan hetgeen Voetius naar voren bracht. Voetius' *Disputatio de peste* zal dan ook meegenomen moeten worden in een nadere analyse van zijn relatie met de stedelijke overheid. Opmerkelijk is overigens dat Voetius nergens gewag maakt van het pesttractaat van Teellinck, getiteld *Wraeck-swaert* (1624), waarin met name het probleem van de selectieve besmettelijkheid in verband met Gods voorzienigheid breed was uitgewerkt.

Epiloog

Vanzelfsprekend kan een beschouwing over Voetius' relatie tot de geneeskunde niet bedoeld zijn om na te gaan of Voetius erin geslaagd is de geneeskunde op adequate wijze in verband te brengen met de theologische en kerkelijke kwesties van zijn tijd. Nimmer heeft Voetius de intentie gehad om op medisch terrein met consistente en uitgewerkte theorieën naar voren te komen. Toch zal hetgeen in het voorafgaande uit het leven en werk van Voetius in de schijnwerper van de medische geschiedenis is geplaatst, voldoende duidelijk hebben gemaakt dat Voetius in zijn geschriften een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de kennis van wisselwerking tussen religie en geneeskunde. Daarmee moge de aanzet zijn gegeven voor een verder onderzoek van dit nog niet eerder bestudeerde, medisch-historische facet uit het leven en de werken van 'de onbekende Voetius'.

61. 'Kort bericht, tot voorkominge ende genesinge van de Peste, beraemt ter begeerte van de E. Heeren Regierders der Stad Utrecht, door haer E. ordinaris Medicijns in den jaere 1636', in: *Groot Utrechts Placcaatboek 1729*, vol. III, 522. Zie daarover J.G. Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandsche pestepidemieën der XVIIde eeuw*, Amsterdam 1921, 51-52.